

Страдање Срба у Другом свјетском рату – методолошки приступ и могућности учења у настави књижевности

Непостојање културе сјећања у јавној свијести код Срба ствара генерације којима невинне српске жртве из Другог свјетског рата, као и из читавог двадесетог вијека, неће значити ништа. Да би се то спријечило, цјелокупна хуманистичка интелигенција мора преузети дио одговорности, како би се данашња генерација културом сјећања одужила невиним жртвама. Као православни хришћани, Срби су вијековима свједочили вјеру у Христа, а духовни, културни и национални идентитет градили на спомену невинне жртве. Српска књижевност памти историјска жртвовања српског народа, почива на култу жртве и подвига. Стога је кроз наставу књижевности могуће истраживати прошлост, откривати узроке страдања у двадесетом вијеку, учити о смислу невинне жртве и могућности праштања, јер праштање је могуће само из позиције жртве.

Кључне ријечи: геноцид над Србима у НДХ, култура сјећања, национални идентитет Срба, српска историја, српска књижевност, култ жртве и подвига, методика наставе књижевности.

1. У новијој српској историји Јасеновац је постао симбол српског страдања, међутим, у српској науци и култури, и свијести српског националног бића не постоји култура сјећања заснована на спомену српске жртве. Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској,¹ који је по мотивима, свирепости и методама убијања незапамћен у новијој историји, није избрисан само из свјетске историје него је прећутно изостављан и из уџбеника националне историје. Грешке из прошлости настале су када је у политици југословенства и титоистичкој Југославији име српске жртве скрајнуто до непостојања.²

Мило Ломпар примјећује да је на снази „минимализовање“ које је у „вези са поунутрашњивањем хрватског становишта у српској јавној свести“ (2015: 219). У прилог томе иде и успостављање једнакости „*свих* који су у Јасеновцу побијени: Срба, Јевреја, Цигана, Хрвата“. Једнакост, према Ломпару, постоји у смрти жртава, „али, она не постоји када је реч о *броју* побијених“. Упућујући на Алена Бадјуа који двадесети вијек назива „проклетим“ – јер главне ослонце у њему чине „концентрациони логори, гасне коморе, масакри, мучења, злочини које чини држава“, а важно одређење постаје *број* жртава, „јер злочин, када постане државни, подразумева масовна убијања“ – Ломпар закључује да не постоји једнакост ни у броју жртава, ни у разлогу са ког су побијени Срби у НДХ (2015: 220).

На питање шта би требало да буде основа за истиниту представу о Јасеновцу, Ломпар истиче да је то „једна симболички утемељена и у јавној свести заснована култура сећања“. Наводећи примјере јерменске културне и државне политике, и политику идентитета јеврејског народа, он сматра да је неопходна појединачна спремност да се свједочи о личном идентитету, „да сваки појединац проналази део сопственог

---

¹ Над српским народом у двадесетом вијеку почињен је злочин геноцида, по дефиницији усвојеној Конвенцијом о спречавању и кажњавању геноцида, на Генералној скупштини Уједињених нација 9. децембра 1948. године. *Декларација о геноциду Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима* – Пета међународна конференција о Јасеновцу 24–25. маја 2011. године у Бањој Луци.

² Мило Ломпар указује на владајући „дух самопорицања“ код Срба, који се стварао од времена титоистичке Југославије, а који је на снази и данас. У титоизму је, према Ломпару, „готово институционализовано поунутрашњивање српске кривице као готове чињенице“ (2015: 26–28).

саморазумевања у сазнању о геноциду“, којим би се образовао „културни образац који није ни у каквом спору са модерношћу нити са европским и хришћанским припадништвом, али је у дубинској сагласности са осећањем идентитета“ (ЛОМПАР 2015: 224).

Заступајући становиште како је неопходно да се оснује једна меморијална установа посвећена српским жртвама из деветнаестог и двадесетог вијека, њиховом поштовању, памћењу и спомињању, Богољуб Шијаковић истиче да је памћење праведне и невинне жртве и „спомен Имена Жртве“ исто што и „брига за Светињу Живота, нарочито за будуће животе, јер зашто би иначе наш живот имао вредност и сврху“ (2011: 10).

Српски народ као православни хришћански народ познаје смисао невинне жртве, јер тај образац је Христова жртва која у хришћанском коду значи побједу над смрћу и даривање вјечног живота. Шијаковић наглашава да је у основи српског идентитета „етос жртве и подвига“. Овај етос је „по свом основном начелу (за *Крст часни и Слободу златну*) и по својој природи“ дубоко хришћански, старозавјетни и новозавјетни, „као што видимо у хагиографијама, у народној епизи, код Његоша“. „То је етос слободе и љубави као основних одлика личности, битно везаних за дар и жртву, и то етос као начин постојања личности у заједници (људској и божанској)“ (2011: 34–35).

Култ жртве и подвига никада није изашао из српске књижевности, јер српска поезија памти историјска жртвовања српског народа, она свједочи о страдалном бићу српског народа од Косовског Видовдана до Јасеновца. Опредјељење за „царство небеско“ главна је тема народне епске пјесме која се кроз видовданску етику вијековима уграђује у колективни идентитет. Зато је кроз наставу књижевности могуће његовати културу сјећања и памћења невинне српске жртве, проучавати историјски смисао жртве, теолошки и универзални смисао жртве ради другог. У српској култури жртвовање добија смисао, осмишљава трајање, јер оријентир за разумијевање феномена жртве јесте Христова жртва. То је жртвовање „себе за другог“, док евхаристијско причешћивање Његовом жртвом представља „спомен Христа“ (ШИЈАКОВИЋ 2011: 31–32)³.

Зато памћење жртве има двоструки значај, да одбрани светост жртве, јер би у супротном њен заборав представљао поновно насиље над жртвом, и да омогући праштање, јер праштање има смисла само из угла жртве.

Постоји један основан страх, да ће национални идентитет Срба, уколико у људској самосвијести не буде мјеста за спомен српске жртве, постати подложен реконструкцији, јер се српска жртва налази између онтолошког идентитета, који „подразумева стабилно памћење“ и дискурзивног идентитета, који је „одређен друштвеним положајем и улогом“, стога подложен реконструкцији (ШИЈАКОВИЋ 2011: 67–68).

Према ријечима Виктора Франкла, „животу никада не недостаје смисао“, чак ни онда када је тај смисао у патњи. Човјеку нико не може одузети оно што је похранио у прошлости, јер ништа није неповратно изгубљено, „већ је све трајно похрањено“ (FRANKL 1987: 37). Памћење српске жртве кроз културу, традицију и духовност омогућава стабилан идентитет, јер само изграђен на невиној жртви, може осмишљавати животе будућих генерација. Тако је могуће избјећи осјећање „егзистенцијске празнине“ чији узрок Франкл види у пропадању традиције, односно осјећају слабљења традиције који се намеће новим генерацијама (1987: 23–24). Да би се избјегла опасност брисања садржаја из прошлости, а

---

³ „Ово је тело моје које се даје за вас; ово чините за мој спомен“ (СВЕТО ПИСМО НОВОГ ЗАВЕТА 2005: Лк. XXII, 19).

потом измишљања традиције и реконструисања идентитета неопходно је учврстити тачке ослонца идентитета.

Милош Црњански је поводом двадесетогодишњице од Великог рата истицао да нема страшнијег и неморалнијег чина од заборавља. Свјестан да се свака епоха дијели на два дијела, на доба када се одушевљава и слави и на доба када се разочарава и напушта оно чиме се одушевљавало и жели да заборавља, Црњански је нагласио значај тренутка када људска свијест почиње да се сјећа „да постоји један непролазан свет идеја, у којем је појединац само кратак сан и збрка“, када „и најпростији човек увиди да постоји један непрекидан ред послова које не свршава само он, него га је вршио пре њега и његов отац, и дед, као што ће га радити патећи се и његова деца“ (ЦРЊАНСКИ 2014: 94–95).

Историја свијета може се истовремено посматрати као историја страдања, зато је учење о страдању један од путева да се искоријени зло. Учење о страдању Срба неопходно је засновати на хришћанском учењу о невиној жртви, њеном спомену и светости, с циљем да се слави вјечни живот.

2. За разлику од српског, јеврејски народ је развио свијест о важности учења о Холокаусту који се десио у двадесетом вијеку.⁴ Холокауст је круцијални догађај у јеврејском народу, Израелу и свијету, и због тога „активан фактор у обликовању памћења, свијести и идентитета будућих генерација“, јеврејска прича која упућује на човјечанство, која се изучава првенствено као „људска прича“ (IMBER 2013: 26). У оквиру Међународне школе за изучавање Холокауста овај догађај разматра се на два нивоа: историјском и педагошком, а садржаји се распоређују према узрасним нивоима (age-appropriate Holocaust education). Настоји се, умјесто вредновања нечега што је изгубљено, вредновати „свијет какав је постојао“ (IMBER 2013: 27). Зато се учење заснива на садржајима који свједоче о напредном, разноликом, вишеслојном јеврејском животу прије Холокауста. Преноси се прича како су се појединци – мушкарци, жене, дјеца, образовани или необразовани, богати или сиромашни, вјерници или секуларни – изборили са хаосом у коме су се нашли настојећи да сачувају властито људско обличје и човјечност у свакодневном животу. Важна тема је и повратак у живот након Холокауста и изазови са којима су се преживјели суочавали у изградњи њихових нових живота, а важан аспект заузима и учење о избору који су имали злочинци, пасивни посматрачи или „праведници међу народима“. Почев од основне школе истражује се „мјесто које Холокауст заузима у идентитету дјетета“, јер „основна школа у Израелу има одлучујућу улогу у његовом обликовању и образовању“ (RICHLER-FRIEDMAN 2013: 30). Дио педагошке философије нарочито је усмјерен на оспособљавање наставника, како би они водили рачуна о способностима и емотивном стању ученика током наставног процеса и учења о једној од најсложенијих тема –

---

⁴ Меморијални центар „Јад Вашем“ у Јерусалиму основан је 1953. године, када су одређени и циљеви ове установе (ГУТМАН, ШАЦКЕР 2010: 267–268), док је држава Израел проглашена 1948. године. Међународна школа за изучавање Холокауста покренута је 1993. године, што заједно свједочи о националној свијести јеврејског народа да са изградњом државе јача културу сјећања на жртве Холокауста.

Јад Вашем, према *Књизи пророка Исаије* значи мјесто (спомен) и име. („Њима ћу дати у дому свом и међу зидовима својим мјесто и име боље него синова и кћери, име вјечно даћу свакоме од њих, које се неће угасити.“) (СВЕТО ПИСМО СТАРОГ ЗАВЕТА 2005: Ис. LVI, 5).

О важности Меморијалног центра поводом шездесетогодишњице од оснивања свједочи и један преживјели, професор Давид Вајс-Халивни: „Да није било Јад Вашема, никада не бих имао оно што данас имам. Изгубио сам цијелу породицу. Био сам потпуно сам. Сјећања су донекле омогућила утјеху. Њихова имена сачувана су за потомке“ (WEISS-HALIVNI 2013: 10).

Холокаусту и геноциду. „Најважнија ствар је поучавати наставнике како да уче дјecu... јер они би требали да одгоје своје ученике тако да буду поносни на оно што јесу“ (BENISCH 2013: 26).

3. Водећи се јеврејском праксом и осврћући се на јеврејски приступ изучавању Холокауста, у српским уџбеницима друштвених и хуманистичких наука, нарочито историји и књижевности, тема српског страдања морала би заузимати важно мјесто. Као што се десило страдање Јевреја, десило се и страдање Срба, и многих других народа. Злочини против човјечности морају бити препознати и разобличени, стога је причи и учењу о злочину мјесто и у настави књижевности, јер један од кључних задатака књижевности јесте да разоткрива и уништава зло. Проучавање историје страдања доноси сазнања о људском понашању, о односу према другом и другачијем од себе. Уколико страдање Срба не заузме важан сегмент наставе књижевности, постоји опасност да ће генерацијско неразумијевање људске патње довести до сукоба и до мржње.

3.1. Како учити о страдању Срба кроз наставу књижевности?

Као што знамо, методика је интердисциплинарна наука. Она не проучава само оно што у настави јесте и што у њој тече, већ и све оно што би у њој могло и ваљало да се остварује; методички видици шири су од текућег стања у настави, и омогућавају предвиђање и стварање бољих услова за будућу наставу (НИКОЛИЋ 1992: 9–10). Пошто књижевна дјела утичу на формирање личности, од методике наставе књижевности умногоме зависи начин на који је могуће спознавати властито биће и другог човјека у релацији према књижевном тексту. Методика проналази начин на који је посредством књижевног дјела могуће ослободити људску мисао од стереотипа и предрасуда.

Тематика умјетничке књижевности захвата сва подручја људског живота, зато „образовна моћ умјетничке књижевности прераста своје естетичке оквире и шири се на упознавање објективне стварности и живота људи у разним временима и поднебљима“ (НИКОЛИЋ 1992: 15). Усвајањем садржаја из свијета умјетничког дјела Бранка Ћопића, Ивана Горана Ковачића, Скендера Куленовића, Стевана Раичковића, Рајка Петрова Нога, Матије Бећковића, Ранка Павловића и других „писаца из читанке“ могуће је сазнати више о животу људи са простора Козаре, Херцеговине, Лике, Посавине, Крајине на почетку двадесетог вијека него из уџбеника историје. Књижевна дјела српских писаца свједоче о тешким историјским околностима које су задесиле српски народ у двадесетом вијеку, страдању и преживљавању у најтежим условима живота, суочавању са смрћу, док се посредством емпатије, и сам читалац преноси у улогу историјског свједока.

Свијет умјетничког дјела често је заснован на моралним сукобима у којима су једно другом супротстављени добро и зло, љубав и мржња, слобода и ропство, врлина и гријех, живот и смрт, а свако вриједно умјетничко дјело настоји да препозна и награди врлину и добро. Међутим, зло често умије да се прерушава у добро, па је задатак књижевне интерпретације да се у таквим околностима препозна право добро и открије истина, како би се заузео исправан морални став. (НИКОЛИЋ 1992: 18). Крајњи циљ интерпретације умјетничког текста јесте разобличавање зла, а самим тим и одређивање за истину и правду, доброту и љубав, што најсугестивније дјелује на формирање моралног лика човјека. Само сазнање да су врлине често непризнате, а истина затајена, прошлост реконструисана, жртве повријеђене и понижене, представља крајњу осуду зла, и „делује као морални изазов да се добру и врлинама притекне у помоћ“, јер у сваком човјеку постоји „скривито добро“, као „здрава морална основа са које потичу и на којој се темеље

све људске вредности“ (Николић 1992: 18–20). Кроз књижевна дјела с тематиком страдања српског народа у новијој историји могуће је постићи и функционалне циљеве наставе књижевности, а они би се читавали кроз однос према другима (Срби и други народи у БиХ), суочавање са људским различитостима, памћење жртве и праштање.

О страдању Срба у Другом свјетском рату може се стећи објективније знање из књижевних дјела него из уџбеника историје одакле су ови садржаји готово избачени. Књижевни текстови који се налазе у читанкама за основну и средњу школу (пјесма *Нек пада с нијег Госпоре* Рајка Петрова Нога и *Крвава бајка* Десанке Максимовић, *Гроб у житу* Бранка Ћопића, поеме *Јама* Ивана Горана Ковачића и *Стојанка мајка Кнежопољка* Скендера Куленовића) ученицима могу пружити „пунију и уверљивију истину о слободарском бићу наших народа него читав низ историјских докумената“, јер умјетнички изражена истина „делује емоционалније, па самим тим јаче и убедљивије, него кад је само изражена архивским документима, музејским експонатима и синтетичном речју писане историје“ (Николић 1992: 15).

3.2. У седмом разреду основне школе кроз интерпретацију пјесме *Нек пада с нијег Госпоре*⁵ Рајка Петрова Нога наставнику се нуде могућности да реализује велики број различитих тема – Херцеговина на почетку и средином двадесетог вијека, „колиба у Виловоме долу“ као изгубљени пјесников дом, сјећања, мртви који заслужују опијело, пјесма као лирска молитва. На тај начин у ученичкој свијести гради се веза између прошлости, садашњости и будућности, невине жртве и њених потомака и поштовалаца, а кроз интерпретацију пјесме може се доћи и до суштине учења о страдању Срба.

С обзиром на осјетљивост предмета изучавања, неопходан је темељит приступ изучавању прошлости, јер наставник не смије имати недоумице када је у питању материја о којој говори. Наставници би свакако морали бити упознати са догађајима који су се десили у августу мјесецу 1941. године, усташким покољем у селу Пребиловци у Херцеговини, једном од најсрамнијих догађаја у људској историји.⁶ Једино интерпретација заснована на истинитим чињеницама и поштовање узраста и емотивног свијета ученика од 12 или 13 година води ка остварењу циљева наставе, док сваки други

---

⁵ Пјесма Рајка Петрова Нога *Нек пада с нијег Госпоре* тематски се ослања на пјесникову породичну трагедију из 1954. године, покушај самоубиства мајке, која ће послје подлећи повредама и умријети у Сарајеву, те бити сахрањена у заједничку гробницу на болничком гробљу.

Међутим, пјесниково одређење да ову пјесму изговори у Пребиловцима 4. августа 1991. године – на дан сахране посмртних остатака Срба из Херцеговине, који су извађени из јама по Херцеговини, и сахрањени уз опијело које је служио патријарх Павле, у заједничку гробницу, у крипти Цркве посвећене Сабору српских светитеља и пребиловачких мученика, да би Црква потом у Отаџбинском рату у потпуности била уништена – свједочи да поезија не познаје границе тумачења. Пјесник у тренутку стварања може бити вођен личној емоцијом, али пјесма, изговорена над костима мученика, прераста личну бол и добија универзални смисао, постаје молитва за мртве и чисто узношење Господу, вапај за смирењем на овом и оном свијету.

⁶ „Према подацима хрватског оружничтва (жандармерије), усташе су у августу 1941. године убиле 820 Срба из Пребиловаца. Из 51 породице нико није преживео, а преживело је укупно њих 170, од којих су њих 15 жене, девојке и девојчице и 16 дечака млађих од 15 година, од којих су само двојица рођена после 1930. године. Усташе су тријумфално певале:

*Павелићу, шта ћемо од Срба?
Веж' у ланце, бацај у Шурманце! и*

*Српске су се погасиле свијеће,
Упалит' се више никад неће.“*
(Прибиловић 2006: *Православље*, електронско издање, 15. септембар 2006).

непедагошки приступ нарушава тај емотивни свијет, а настава се удаљава од сопствене улоге.

Уз текст пјесме Рајка Петрова Нога наставник у циљу прилагођавања садржаја узрасту ученика може користити и друга наставна средства, као што су фотографије из датог периода.⁷ Фотографија, као и усмено свједочење, дневнички запис, мемоари или други писани документи, може представљати важно свједочанство о ономе што се догодило.

Кључно питање јесте како дато градиво учинити ученицима приступачним?

У уводном дијелу рада са ученицима помоћу фотографија може се реконструисати живот прије 1940. године, приближити дато вријеме, говорити о људима тог времена поредећи са животом њиховог дједа или баке, на начин да се створи емпатија и блискост. Дио часа може тећи у разговору о условима живота, о занимањима, о животима Херцеговаца, онако како их замишљају ученици, о дјечијим и омладинским сновима и надањима, о култури времена, спорту, стилу облачења. О љепоти живљења. Ученици би потом у свијести имали јаснију слику породичног живота у заједници.

Као увод у пјесму могуће је испричати причу о страдању учитељице Стане Арнаут, водећи рачуна да се причом евоцира сјећање на жртву док је била жива, на њено занимање, и њен идентитет (показати фотографију). Индивидуалним приступом, причом о жртви, појединцу са именом и презименом као што је учитељица Стана Арнаут, статистички подаци би се пренијели на појединца и породицу, а бројеви жртава претворили би се у имена и људе. Важно је да ученици памте жртву кроз име и лик, како би се створио осјећај повезаности са особом која је постала жртва. Тако би се постепено дошло до приче о страдању колектива. Умјесто фотографија ужаса и покоља, приказују се фотографије живих људи са којима је могуће успоставити однос. Док ученици размишљају о томе шта се дешавало са мајкама и дјецом, са дјечијим сновима и идејама, игром, што је својствено свој дјечијем свијету, наставник показује разумијевање за забринутост ђака, исказују се емоције, туга. Опомиње се на важност спомена и чувања истине од заборављавања.

НЕК ПАДА СНИЈЕГ ГОСПОДЕ⁸

*Нек пада снијег Господе
Из сјећања по очима*

---

⁷ За овај узраст потребно је користити фотографије које неће узнемирити ученика. Могу се користити фотографије свадбе, школске успомене, фотографије дјевојака са течаја, рада, и сл. (Фотографије сватова Милеве и Богдана Медан из 1938. г. учитељице Стане Арнаут, дјевојака из 1939. г. као и многе друге са детаљним описима доступне су на сајту „Пребиловци“ <http://www.prebilovci.net/index.php/srb/> у фото-албуму „Слике прије Другог свјетског рата“.)

⁸ Иван В. Лалић је за ову пјесму казао: „Можда најлирскију песму – молитву у савременој српској поезији испевао је Рајко Петров Ного у три осмерачка катрена: *Нек пада снијег Господе*. То је једна молитва за мртве, чија је трагика смрти *без гроба и без биљега* уткана у једну општу трагичност епохе. Тако често песник агресивног бунта, Ного овде тихо поје једну молитву за белину, као покров *за нашу тугу велику*. Симболошки набој белог као да извире из неких прадубина; да поменем само да бело може да симболизује безвременост (и екстазу), када га супротставимо црном које, према Хајнрику Цимеру, може да симболизује време. Ного моли да његове умрле, сахрањене у црну земљу, покрије бели снег. Безвремено, дакле, преко временог – у савршеној скрушености, али не и резигнацији молбеног обраћања.“

(<http://prebilovci.net/stari/latinica/poezija/nogo.php> посјећено 23.7.2015.)

*Спавајте шумске јагоде
Све моје с вама почима*

*Спавајте моји умрли
Без гроба и без биљега
Нека вас вјетар загрли
Завије покров снијега*

*И нека мајку збодену
И њену цркву јелику
Бијелим рухом одјену
За нашу тугу велику*

(НОГО, *Лазарева субота и други дани*, 1993: 32)

Учење о страдању кроз пјесму Рајка Петрова Нога за ученике седмог разреда заснивало би се на причи о страдању појединца, и успостављању емпатије према жртви, да би се тек након интерпретације пјесме (спољашњи и унутрашњи приступ) говорило о молитви за невино страдали народ. Ученицима би се могли задати одређени истраживачки задаци: природа стиха и строфе, могућности пјесничког језика, пјесничке слике и мотиви у пјесми, симболика бијеле боје. У току интерпретативног читања наставник упозорава на еуфоничност, милозвучност и молитвени тон пјесме. Разговор би могао тећи у правцу тумачења смисла молитве. Зашто је важна молитва? Пјесма као лирска молитва (врста пјесме). Да ли молитвени тон пјесме позива на праштање? Молитва за мртве позива на слављење жртве и вјечног живота кроз Христа страдалог.

Лирска пјесма *Нек пада снијег Госпode* за наставника представља ризницу могућности и богатство емоција које може употријебити да обогати унутрашњи свијет својих ученика.

Према ријечима Новице Петковића, у *Лазаревој суботи* Ного је окупио пјесме „око препознатљивих косовских симбола, јер Косово и косовско предање пошто живе у колективном сјећању, непресушан су извор и за модерне пјеснике, и дио су „нашег укупног језичког памћења“ (в. ПЕТКОВИЋ у: НОГО 1983: 218).

Методом домаћег задатка од ученика се може захтијевати да по жељи напишу састав на задату тему,⁹ да би на тај начин учење о страдању Срба кроз књижевност добило виши, универзални смисао.

Било да је ријеч о романсираним биографијама преживјелих, о прозним књижевним врстама или о поезији, које пјесничким језиком свједоче о ужасима страдања, књижевност остаје једно од моћних средстава у учењу о страдању Срба у Другом свјетском рату. Захваљујући живописном карактеру приче, исказивању интимних људских осјећања књижевност упућује на невину жртву.

3.3. У читанкама за средње школе поема *Стојанка мајка Кнежополка* стоји као пјеснички споменик страдалној Козари, и свим страдалним српским крајевима. О настанку

---

⁹ Наставник процјењује које теме одговарају емотивном свијету његових ученика. („Чувам ово сјећање у очима“, „Да се не заборави“, „Успомене из мога дјетињства“, „Какви су људи, таква је и земља на којој живе“, „Живјети за друге – то је смисао живота“, „Земља се ослобађа љубављу, а мртви живе док их се сјећамо“, „Лице са старе фотографије“, „На гробљу ће изнићи цвијеће/ За далеко неко покољење (Његош)“).

поеме,¹⁰ Скендер Куленовић говори као о нечему завјетном: „Сутра овој светковини, усталој из мртвих, треба да читам пјесму коју данас пишем, која се јуче, послије сваког промашаја смрти, зачињала у мени и заклињала у мени да ће бити први дах којим ћу дахнути ако останем жив и која сад у мени, дубоко у некаквој мутнини, лежи склупчана у страшан јаук [...] Овај свијет, одговарам себи, двапут је остао жив: онда кад се на сламној строжи, на њиви и у штали родио, и овог пута, прије мјесец дана, кад смо сви били у смрти као у кошуљи“ (KULENOVIĆ 1983: 6).

Знајући да пјесма у својим слојевима посједује моћ, он проговара: „Сви невино мртви слегли су се у мени и скупила сва правда свијета од искони, црни вам је петак дошао, ви острвљене војске зла!“ Пјесник се стиховима свети уљезима, док за њим остаје родно мјесто: „Ово је мој педаљ земље под сунцем свачијим [...] мене је овдје мајка родила и прва ми се јагорчика из завјетрине зазлатила, и прва ми се шева небу окомила, одавде сам ја за свијет чуо и васцијели свијет тим цватом и цвркутом заволио!“ (KULENOVIĆ 1983: 10–14).

Наставници се суочавају са сложеном тематиком, која захтијева пажљив избор ријечи, мисли, тумачења. Пјесма је тужбалица и клетва, с једне стране позив на освету, а с друге слављење живота. Услов за разумијевање текста ове поеме јесте познавање догађаја који су се збили на Козари од проглашења НДХ 1941. године.¹¹

---

¹⁰ Пјесма је изговорена 21. августа 1942. године на једном козарачком вису.

¹¹ Битка на Козари постала је симбол партизанског отпора, али и симбол страдања српског народа. У борбама је учествовало око 3.500 партизанских бораца на супрот броју од око 40.000–45.000 непријатељских војника. Непријатељска офанзива је почела 10. јуна, а у ноћи између 3. и 4. јула мања група партизана је извршила пробој и са једним дијелом становништва се успјела извући из обруча. Сви остали су пали у руке непријатељу. Циљ офанзиве био је двојак. Требало је потпуно уништити устаничке снаге и, друго, требало је цијело подручје Козаре „очистити“ од српског становништва, за које је, према наредбама Фирера, планирано да се похвата и спроведе у сабирне логоре, одакле је мушкарце изнад 14 година старости требало отпремити у концентрационе логоре, млађе жене и дјевојке у Њемачку на присилан рад, а старије жене и дјецу раселити или уништити у већ постојећим концентрационим логорима у НДХ.

Судбина српског народа са подручја Козаре и Босанске Крајине један је од најстрашнијих примјера геноцида у Другом свјетском рату. „Чишћење“ становништва није обухватало само онај дио који се пред непријатељем са збјеговима повукао у шуму, већ су исту судбину доживјели и Срби из Дубичког и Градишког среза, који су за вријеме офанзиве остали код својих домова и нису ухваћени у збјеговима. То значи да нису доживјели голготу због повлачења у збјегове, већ је „унапријед планирано исељење и уништење живља цијелог овог подручја“. Примјер за то су следећа села: Драксенић, Демировац, Гуњевци, Клековци, Срефлије, Јеловац, Војскова, Сјеверовци, Горњоселци, Пуцари, Бијековац, Јабланица, Милошево Брдо, Бистрица, Гаштица, Врбашка, Требовљани, Подградци, Бераји, Грбавци, и друга села. Људи су убијани у својим домовима, на кућним праговима, болесничким постељама, двориштима, у збјеговима, а све што није побијено, заробљено је и спроведено у логоре. Уништено је и опустошено више од 150 села (РЕКИЋ, ĆURGUZ 1977: 150–155).

Нијемци су око 8.000 мушкараца спровели у логор Сајмиште код Београда, док је један дио млађих жена и дјевојака отпремљен на присилан рад у Њемачку. Сав остали народ препуштен је усташама. Велики број мушкараца заробљен на Козари, враћен је крајем августа 1942. г. из досад необјашњивих разлога, са Сајмишта у Јасеновац 28. августа 1942. Из Земуна су српски мушкарци допремљени у Јасеновац злогласним „Влаком ужаса“, који се састојао из 79 затворених теретних вагона. У сваки вагон било је утоварено од 60 до 70 људи, који су у стојећем ставу, набијени један уз другог, по августовској жеги, без хране и воде, транспортовани пет дана од Земуна до Јасеновца. Спроводник овог транспорта био је њемачки љекар, проф. др Валтер Јунгерс, познат по томе што је још 1914, за вријеме Првог свјетског рата, вршио смртоносне експерименте над заробљеним Русима. Када је „Влак ужаса“ пристигао у Јасеновац, установљено је да је 70% логораша умрло током транспорта, а преживјели су били упола мртви. Сав тај несретни свијет, који је током петодневног транспорта скапао од жеђи, усташе су натовариле у камионе и из

Иако рад са ученицима четвртих разреда средње школе дозвољава разговор и позив на промишљање о најсложенијим феноменима, а у методици подразумева плуралитет књижевних метода, наставник мора водити рачуна да не повриједи емотивни свијет својих ученика, па ни тада не приказује фотографије и документе који би их могли узнемирети.

„Урлик“¹² Скендера Куленовића постао је јаук мајке Стојанке. Да би написао *Стојанку* Скендер у интервјуу говори: „Ја нисам био ја, већ сам морао да се уживим у личност мајке“, схвативши да је она стуб живота, „родитељ живота“ (КУЛЕНОВИЋ 1972; према НОГО 1978: 53–54).

Како ученици сликају портрет српске мајке од Мајке Југовића до Стојанке? На шта је српска мајка морала бити спремна? Шта значи ишчекивати смрт сина? Да ли се то уопште може замислити?¹³ Да ли је освета једини начин да мајка преживи смрт тројице синова? У чему се огледа освета? Она се може тумачити позивом на живот и рађање, обнављање, као што се природа обнавља. Сунце и земља у пјесми, као мушки и женски принцип вјечно витални, упућују на виталност и снагу природе и земље, али и човјека који на њој живи. Освета животом донекле зацјељује бол. Крвницима које мајка Стојанка назива *погани нерасте свеједи* и *нерасте несити* једино је животом и наставком живота могуће нанијети пораз.

Козара је сестра и мајка. Она ће осветити али и памтити.

*...стуци их, секо, сторуко
нек им нема ни трага ни знамена,
нек се памти гдје је рака тројака.*

(КУЛЕНОВИЋ, *Стојанка мајка Кнежопољка* 1975: 37)

Гласом и јауком који се пролама Кнешпољем Куленовић евоцира топониме. Земља постаје свједок страдања. Козара, Просара, Кнешпоље, Дубица, Мљечаница, Грачаница, Сава, Моштаница постају мјеста српске голготе.

Наставник може тражити од ученика да говоре о живима које познају из тог краја, о обичајима и животу прије 1941. године, српској патријархалној култури, менталитету српског сељака и радника. Могуће је разговарати о менталитету човјека са Козаре прије и после страдања. Колико је страдање Козаре одредило менталитет и идентитет потоњих генерација? Како се носити са мржњом у будућности? Да ли се мржња може излијечити?

Јасеновца превезле преко Саве у Доњу Градину, гдје су полуживи дотучени и онда закопани (BULALIĆ 1989: 762).

О офанзиве на Козару и Скендер је према свједочењу Обрена Стишовића, из Београда, говорио „како треба да седну њих двојица и да се свега присете, јер то све треба забележити, тај народ заслужује да се ништа не заборави“ (ЦРВЕНЧАНИН 1998: 164).

¹² „Сјећам се једног тренутка из саме офанзиве: дубоко сам зажелио да о свему томе нешто рекнем, можда боље речено да урликнем, ако останем жив“ (DRENOVAĆ 1964: 67).

¹³ За Рајка Петрова Нога Стојанка је „млађа и не мање монументална сестра мајке Југовића која, удвојена са Косовком Дјевојком, *иде по разбоју*, тражећи погинуле синове: Срђана, Мрђана, Млађена“. „Пјесник ју је, безимену, сретао у ликовима хиљаду мајки, на голготи једног народа, и од свих сачинио једну, грчки достојанствену и народски горду, али и народски меку, јеванђеоски благу али и босјачки простодушну, јадом скрхану и вјером озарену – нашу прамајку која се усправља на литицама *сеје Козаре*“ (1978: 49–50).

Чујеш ли, селе Козаро,
чујеш ли уку велику?...

[...]

Знај:

Као би се утроба моја оплодила,
још бих три Млађена,
и три бих Мрђана,
и три бих Срђана
породила,
и љутом дојком одојила,
и сватри теби поклонила!

(КУЛЕНОВИЋ, *Стојанка мајка Кнежополка* 1975: 36–37)

У епском слоју пјесме, у коме доминира мотив освете, зазивања народних празника и народног предања, тужбаличког зазивања мртвих синова, Куленовић упућује и „на Лазареву косовску клетву: »а лоза му од клетве не помрла« (НОГО 1978: 56).

Поводом шест вијекова од Косовског Видовдана, Рајко Петров Ного из сјећања проговара и свједочи о снази Скендерове поеме. Стојанкин глас најдостојнији је спомена косовске жртве: „У Крушевцу се прослављало шест векова Косовске битке [...] Од свега што се тамо збивало мени је заувек у уву остао глас Скендера Куленовића док је крај Његошеве бисте говорио *Стојанку*. И нека ми нико не говори да није важно на коме се месту и у које време стихови кажу [...] То није глас ни лелек, већ нека библијска ломљава, тутањ и земљотрес, од чега се костреше власи и нагони суза. Речи су изваљене из лежишта и намагнетисане [...] Осврнем се и видим крај себе Бећковића како гризе усну, да не би заплакао“ (НОГО 2011: 140).

4. Са ученицима четвртог разреда средње школе може се говорити о сложеним аспектима учења о страдању српског народа у новијој историји. Први проблем представља дефиниција (разликовање појмова погром, етничко чишћење, геноцид, Холокауст). Геноцид је прекретница у односу Срба и Хрвата, и прекретница у историји двадесетог вијека.¹⁴ Срби су дехуманизовани у НДХ. Људи су страдали не зато што су нешто учинили, већ зато што су то што јесу (Срби, Роми, Јевреји...). Однос Срба и Хрвата може се „читати“ и као старозавјетна прича о односу браће у кући (Каин и Авељ).¹⁵

---

¹⁴ Злочини геноцида над Србима на територији Независне Државе Хрватске од 1941. до 1945. године систематски су планирани, а геноцидна намјера била је саставни дио политике стварања хрватске државе. У основи свих неспоразума између Хрвата и Срба налази се „хрватско државно и историјско право“, на темљу којег је од 1848. године рађено на стварању „велике, етнички чисте и католичке хрватске државе“ (КРЕСТИЋ 1998: 20).

¹⁵ Поводом седамдесетогодишњице од ослобођења преживјелих логораша из Јасеновца и освећења Храма Христовог Васкрсења у Пребиловцима протојереј-ставрофор Гојко Перовић говори о поријеклу мржње и могућности заједничког живота Срба и Хрвата. Он сматра да су бијес, тјескоба и завист од којих се помућује разум темељне емоције на којима је заснована идеологија Анте Старчевића. Перовић их пореди са емоцијама које је посједовао библијски Каин. Срби „попут библијског Авеља, нијесу могли ни да наслуте каква се неподношљивост рађа код словенског брата“, како их брат види „у облику узурпатора и претендента на мјесто вјековима предвиђено само за Хрвате“ (ПЕРОВИЋ 2015: 28). Као последица такве безбожности, једино разрјешење хрватске тјескобе значило је убиство и нестанак Срба. Срба данас скоро и да нема у Хрватској. „Хрвати су остали сами у својој кући“ и тако се остварила „жеља помрачених умова“.

Разумијевање је кључна ствар када се подучава о геноциду. Један од сегмената јесте прича о одговорности појединаца, група или народа који су могли спријечити зло. Важно је опрезно употребљавати појмове и називе: логор смрти и концентрациони логор; незаобилазна тема јесте и братоубилачки рат између припадника „партизана“ и „четника“; врсте доказа (фотографије, свједочења, писани документи); како су људи живјели и свакодневно преживљавали у дехуманизованим условима; реконструкција прошлости и негирање српске жртве (комунистичка дјелатност, титоизам). Све је то дио наше новије историје, а дужност наставника јесте да зна, поучава и опомиње. У оквиру учења о страдању могуће је говорити о животу, вриједности живота, очувању и одржавању вјерске и културне традиције, стварању умјетничких дјела, поезије. На крају је важно дефинисати значење догађаја.¹⁶

Поставља се питање да ли у будућности свијет може постати боље мјесто за живот. Да ли човјечанство може нешто научити из овог догађаја? У чему је вриједност живота? Какав избор су имали повратници из логора, заточеништва након ослобођења? Зашто треба живјети? Како се суочити са проблемом освете? Чиме се може објаснити више од пола вијека ћутања о невиним српским жртвама?

Пројекти истраживања прошлости и учење о страдању народа помажу да се разумију последице стереотипа, предрасуда и расизма у било ком друштву. Као што живот у себи носи обновитељску снагу, књижевност као умјетност има исцјелитељску моћ, јер препознаје и уништава зло које је у стању да се прерушава.

Памћење невиних жртве остаје једини начин да се савлада мржња. Опростити је могуће само из позиције жртве, а жртва је стуб српског идентитета као хришћанског православног народа.

„Само пази на се и добро чувај душу своју, да не заборавиш оних ствари које су виделе очи твоје, и да не изађу из срца твога док си год жив, него да их обзнаниш синовима својим и синовима синова својих“ (СВЕТО ПИСМО СТАРОГ ЗАВЕТА 2005: Пета књига Мојсијева. IV, 9).

Поставља се ново питање: како живјети у кући „у којој је убијен брат, из које је протјеран брат, из које је прогнана различитост“? (2015: 28). Домаћин је сада остао сам са својом савјешћу, а његово стање аутор је назвао поново тјескобним и тешким, док једини пут за превазилажење таквог стања код Хрвата види у повратку Срба. Поново су потребни Срби у Хрватској, али не као објекат мржње, „него као неко ко ће својим присуством, својим животом и постојањем да излијечи смртну рану на оба срца“ (2015: 28).

¹⁶ Уп. ГУТМАН, ШАЦКЕР 2010: 269–282.

ИЗВОРИ

- КУЛЕНОВИЋ 1975: Скендер Куленовић. *Стојанка мајка Кнежополка*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- НОГО 1978: Рајко Петров Ного. *Обиље и расап материје: о поезији Скендера Куленовића*. Сарајево: Свјетлост.
- НОГО 1993: Рајко Петров Ного. *Лазарева субота и други дани*. Подгорица: Октоих.
- НОГО 2011: Рајко Петров Ного. *Затиши и напиши*. Београд: Београдска књига.

ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВ 2008: Смиља Аврамов. *Геноцид у Југославији: 1941–1945, 1991*. Књ. 2. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.
- ГУТМАН, ШАЦКЕР 2010: Јисраел Гутман, Хаим Шацкер. *Холокауст и његово значење*. Превод са хебрејског Ана Шомло и Ела Крстић. Београд: Завод за уџбенике.
- ДЕКЛАРАЦИЈА О ГЕНОЦИДУ 2011: *Декларација о геноциду Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима* – Пета међународна конференција о Јасеновцу 24–25. маја 2011. године у Бањој Луци, [главни и одговорни уредници Коста Чавошки, Смиља Аврамов, Василије Крстић; извршни уредник Владимир Лукић], преводиоци Светлана Митић... [и др.]]. 2011. Бања Лука: Удружење Јасеновац–Доња Градина.
- КРЕСТИЋ 1998: Василије Крстић. *Геноцидом до велике Хрватске*. Нови Сад: Матица Српска.
- ЛОМПАР 2014: Мило Ломпар. *Повратак српском становишту*. Београд: Catena mundi.
- ЛОМПАР 2015: Мило Ломпар. *Дух самопорицања*. Београд: Catena mundi.
- НИКОЛИЋ 1992: Милија Николић. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- ПЕРОВИЋ 2015: Гојко Перовић. Када смо почели да се мрзимо? *Светигора*. бр. 248. септембар 2015: (25–28).
- ПРИБИЛОВИЋ 2006: Миле Прибиловић. Усташки злочин над српским народом у Пребиловцима у Херцеговини. Пребиловци – два пута убијени и заборављени. *Православље*, бр. 948, 15. септембар 2006. (<http://pravoslavlje.spc.rs/broj/948/tekst/prebilovci-dva-puta-ubijeni-i-zaboravljeni/>)
- СВЕТО ПИСМО СТАРОГ ЗАВЕТА 2005: Стари завет по преводу Ђуре Даничића. Београд – Шабац – Ваљево: Глас цркве.
- СВЕТО ПИСМО НОВОГ ЗАВЕТА 2005: Нови завет по преводу Вука Стефановића Карацића и Светог архијерејског синода са исправкама Светог Владике Николаја. Београд – Шабац – Ваљево: Глас цркве.
- ЦРВЕНЧАНИН 1998: Вера Црвенчанин. *Скендерова трајања*. Београд: Књижевне новине – Енциклопедија, Библиотека посебна издања.
- ЦРЊАНСКИ 2014: Милош Црњански. О национализму и српском становишту. Ур. Бошко Обрадовић. Београд: Catena mundi.
- ШИЈАКОВИЋ 2011: Богољуб Шијаковић. *Брига за жртву: памћење имена и спомен српске жртве*. Београд: ауторско издање.

***

- BENISCH 2013: Pearl Benisch. The Survivor's Voice. *Yad Vashem Jerusalem*. Quarterly magazine. Vol. 71. Уредник Ирис Розенберг. Јерусалим. Јад Вашем: (26–27).
- BULAJIĆ 1989: Milan Bulajić. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću. Knj. 4.* Beograd: Rad.
- DRENOVAC 1964: Nikola Drenovac. *Pisci govore*. Intervju sa Skenderom Kulenovićem. Beograd: Grafos.
- FRANKL 1987: Viktor E. Frankl. *Nečujan vapaj za smislom*. Prevod Rahela Berghofer. Zagreb: Naprijed.
- IMBER 2013: Shulamit Imber. A World Center for Holocaust Teaching. *Yad Vashem Jerusalem*. Quarterly magazine. Vol. 71. Уредник Ирис Розенберг. Јерусалим. Јад Вашем: (26–27).
- KULENOVIĆ 1983: „Iz humusa“. *Eseji. Izabrana djela*. Udruženi izdavači BiH.
- LUKIĆ 2000: Dragoje Lukić. *Bili su samo deca*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- PEKIĆ, ĆURGUZ 1977: Mirko Pekić i Dragutin Ćurguz. *Bitka na Kozari*. Prijedor.
- RICHLER-FRIEDMAN 2013: Yael Richler-Friedman. Teaching Without Trauma. *Yad Vashem Jerusalem*. Quarterly magazine. Vol. 71. Уредник Ирис Розенберг. Јерусалим. Јад Вашем: (30–31).
- WEISS-HALIVNI 2013: David Weiss-Halivni. The Survivor's Voice. *Yad Vashem Jerusalem*. Quarterly magazine. Vol. 71. Уредник Ирис Розенберг. Јерусалим. Јад Вашем: (10–11).

(<http://prebilovci.net/stari/latinica/poezija/nogo.php>)

(<http://www.prebilovci.net/index.php/srb/>)

Резиме:

Поводом седамдесетогодишњице од престанка рада логора Јасеновац и злочина геноцида који се десио над Србима у Другом свјетском рату може се закључити да Срби нису учинили скоро ништа за своје невинне жртве. Умјесто културе сјећања у „титоистичкој Југославији“ одњегована је култура заборављања. Књижевност остаје усамљено подручје које свједочи о страдалном бићу српског народа, а писци ријетки страдалници са невиним жртвама. Српска књижевност вијековима је сабирала колективно искуство и памћење. Опредјељење за „царство небеско“ кроз народну епску пјесму и видовданску

етику уграђено је у колективни идентитет. Многи „писци из читанке“ у својим дјелима која остају за вјечност подигли су достојне споменике српској жртви. Књижевна дјела највише утичу на стварање комплетног моралног лика човјека, а морал једне генерације мјери се и културом сјећања на жртве из прошлости. Поново је дошло вријеме да се историја изучава кроз народну пјесму. Само колективна снага једног народа, која је сачувана у великим духовним творевинама може засновати културу сјећања. Потврђено је да је кроз наставу књижевности могуће проучавати историјски смисао жртве, њен теолошки, и универзални смисао жртве ради другог. Памћење жртве има двоструки значај, да одбрани њену светост, јер би у супротном њен заборав представљао поновно насиље над жртвом, и да омогући праштање, јер праштање има смисла само из угла жртве.